

PROFESORIAUS ČESLOVO KUDABOS ATMINIMUI

PROFESORIAUS ČESLOVO KUDABOS KRAŠTOTVARKINIS PALIKIMAS

Paulius Kavaliauskas

Vilniaus universitetas, M. K. Čiurlionio g. 21/27, LT-03101, Vilnius

El. paštas: paulius.kavaliauskas@gf.vu.lt

Įvadas

Įvairiapusė geografo profesoriaus Česlovo Kudabos mokslinė ir mokslo populiarinimo veikla paliko gilius pėdsakus daugelyje šalies gyvenimo sričių, gairėmis nužymėjusi racionalesnius mūsų visuomenės veiklos kelius tais nelengvais sovietmečio ir pirmaisiais atkurtos nepriklausomybės metais. Kaip vienas garsiausių šalies geografo Č. Kudaba negalėjo nespręsti gimtojo krašto problemų, nekalbėti apie gamtonaudą, gyvenamosios aplinkos tvarkymą. Rašė ir kalbėjo Profesorius apie krašto ateitį ir tvarkybos reikalus ir kaip Žemės paviršiaus formų mokslo – geomorfologijos – specialistas, ir kaip aktyvus gamtosaugos ir ekologinės sąmonės žadintojas, ir kaip mūsų kultūros istorijos žinovas ir propaguotojas. Prasidėjusi nedrausiais gimtinės meilę kėlusiais populiariais straipsniais ši jo veikla išsiplėtojo iki konstruktyvių mokslininko pagrįstų siūlymų teikusių darbų, o gyvenimo saulėlydyje – ir filosofinių esė gilumą pasiekusių rašinių.

Visa tai suformavo įdomų ir nepakartojamą Č. Kudabos darbų kraštotvarkos tematika palikimą, į kurį šio straipsnio autorius pirmą kartą pabandė žvilgtelėti po Profesoriaus mirties dar 1996 metais išleistame memorialiniame rinkinyje (Kavaliauskas, 1996). Visoje šalyje 2004 metais plačiai pažymėto Č. Kudabos septyniiasdešimtmečio proga surengta mokslinė konferencija sudarė progą dar kartą grįžti prie šios nepakankamai išnagrinėtos specifinės temos. Buvo parengtas ir perskaitytas Profesoriaus kraštotvarkos palikimą analizuojantis mokslinis pranešimas, kurio medžiagos pagrindu dabar yra teikiamas spaudai šis straipsnis. Jame Č. Kudabos darbai bei siūlymai kraštotvarkos srityje apžvelgti šiomis kryptimis:

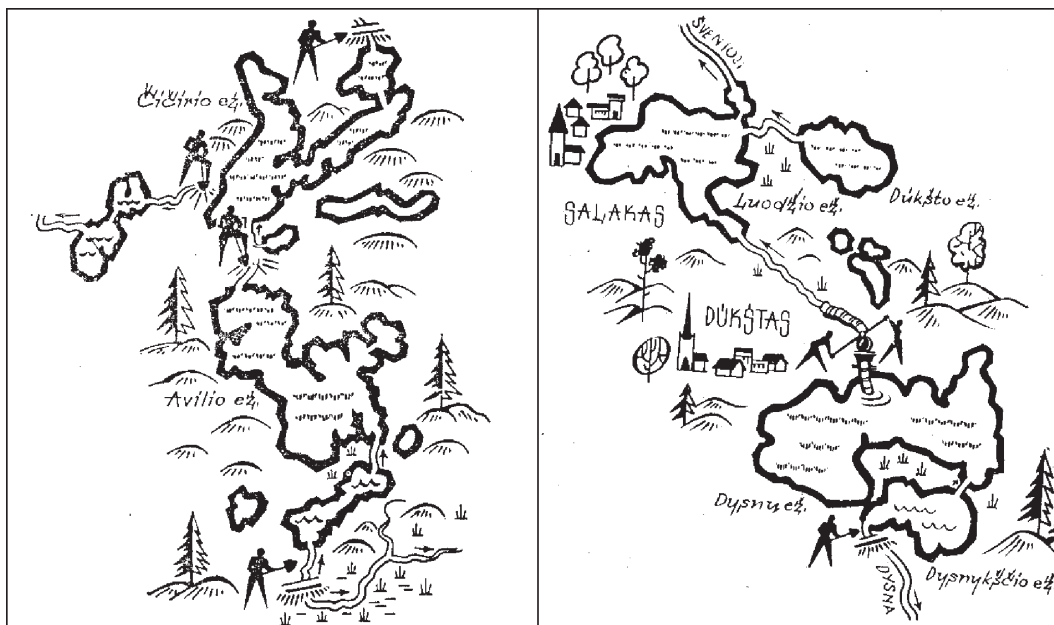
1. Gamtonaudos tobulinimas;
2. Saugomų teritorijų kūrimas;
3. Pažintinio turizmo plėtojimas;
4. Ekologinės sąmonės ugdyimas.

1. Gamtonaudos tobulinimas

Ypač aktyvus ir prieštaringas kraštotvarkos požiūriu Lietuvai buvo XX a. septintasis dešimtmetis. Vyksta rajoninio planavimo darbai, vienas po kito gimsta įvairūs didelio masto ekonominiai ir inžineriniai projektai, intensyvėja krašto industrializavimas, gamtinio kraštovaizdžio pertvarkymas (Kavaliauskas, 1996). Technokratų fantazija nepailsdama kuria šviesias elektrifikavimo, urbanizavimo, aprūpinimo vandeniu, totalinio melioravimo perspektyvas. Turint omeny tuo metu realiai egzistavusį Sovietų Sąjungos techninį ir ekonominį potencialą, viskas galėjo būti realizuota net nesusimąstant apie visų tokių pertvarkymų kainą

bei pasekmes. Komplexinės kraštovarkos ideologija, prieštaraujanti technokratų užmačioms, tuo metu dar tik formavosi ir jos lyderiais neabejotinai tampa pradedantys garsėti mokslininkai – ekologas K. Eringis ir geografas Č. Kudaba. Pastarojo indėlių į gamtonaudos racionalizavimo metodologiją sudaro trys grupės darbų, skirtų: 1) Šventosios upės vandens nuotėkio reguliavimui (1965–1968), 2) Baltijos ežeringųjų aukštumų naudojimo diferencijavimui (1973–1975) ir žemėbūdzio koncepcijos pagrindimui (1975–1978).

Vienas įdomiausių Č. Kudabos gamtonaudos siūlymų buvo suformuluotas atvirai pasisakant prieš technokratų siūlytą Alaušo bei Tauragnų ežerų vandens permetimą siekiant juo aprūpinti vystomą naują regioninį centrą – Uteną. Profesorius įrodinėjo šių natūralių gamtos kompleksų neliečiamumą bei vandens lygio žeminimo juose nepagrįstumą ir parengė alternatyvių siūlymų (Kudaba, 1968a) dėl galimybių Šventajai gražinti dalį jai poledynmetyje priklausiusio Dauguvos baseino (1 pav.)

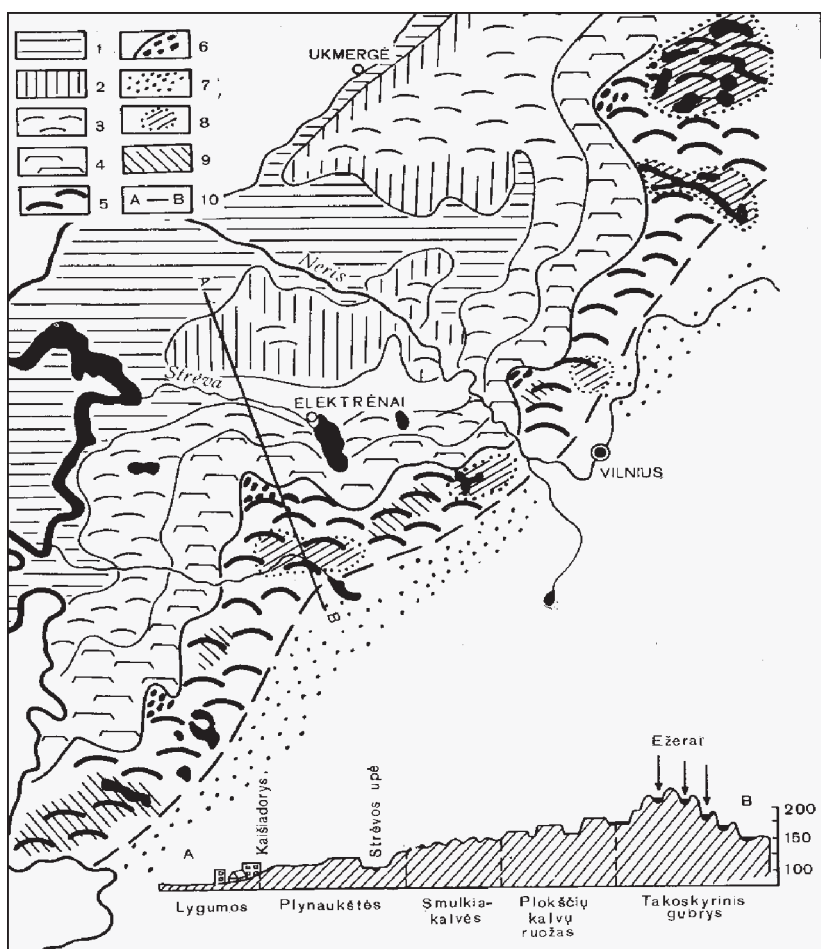
1 pav. Č. Kudabos siūlymai (Kudaba, 1968a) reguliuoti Šventosios upės nuotėkį: a – Avilio ir Čičirio ežerų baseinų vandens nuotėkio persikirstymas permetant į Šventąją $2\text{ m}^3/\text{s}$; b – vėlesnis Dysnų ežero baseino vandens nuotėkio persikirstymas permetant į Šventąją apie $2\text{ m}^3/\text{s}$.

Fig. 1. Recommendations by Č. Kudaba (Kudaba, 1968a) for regulation of Šventoji river flow: a – management of the basins of Avilis and Čičiris lakes gathering $2\text{ m}^3/\text{s}$ of water flow; b – subsequent management of Dysnai Lake basin gathering $2\text{ m}^3/\text{s}$ of water flow.

Technokratų atsako netruko laukti – dar tais pačiais metais inžinierius L. Rinkūnas (Rinkūnas, 1968) be jokių išlygų stojo ginti stalininio gamtos pertvarkymo dvasia dvelkiančių projektų, kur tokios ženklūs mūsų šalies kraštovaizdžio vertybės kaip Tauragnai ir Alaušas ežerai įvardijami tik kaip vandens talpyklos, o Dysnai ir Drūkšiai – kaip aušintuvai būsimajai Lietuvos atominiai energetikai. Gyvenimas vis dėlto parodė, kas yra kas – daugelis technokratų brandintų aprūpinimo vandeniu planų taip ir liko neįgyvendinti: Tauragnų ežeras tapo sudėtine Aukštaitijos nacionalinio parko dalimi, Alaušas yra numatomo perspektyvinio regioninio parko gamtinis pagrindas, o Profesoriaus mintys apie Šventosios „pagirdymo“ vandeniu iš Dauguvos baseino galimybes dabar atrodo yra netgi aktualesnės nei anuomet.

Suprantama, mūsų aukštumų grožio puoselėtojas ir mokslo apie jas kūrėjas Č. Kudaba, matydamas sovietmečiu besiklostančias destruktivias gamtonaudos tradicijas, tiesiog negalėjo ieškoti racionalesnių aukštumų kraštovaizdžio tvarkybos būdų. Tad visiškai organiškai jo

kraštovarkiniame palikime atsirado Profesoriaus mėgstamiausio tyrimų arealo – Baltijos aukštumų kraštovarkos teritorinio diferencijavimo modelis (Kudaba, 1973, 1974b). Tai buvo savotiškas Profesoriaus didžiulio sukaupto teorinių bei praktinių žinių apie Lietuvos aukštumų glaciomorfologinę sandarą багаžo kraštovarkinis apibendrinimas. Jame, remiantis detalioje geomorfologinėje analizėje, buvo išskirti įvairaus gamtonaudos potencialo ruožai – smulkiakalvių, plokščiakalvių, vandenskyrinio bei išorinio kalvagūbrių ruožai (2 pav.), pasak Profesoriaus, turintys įgauti skirtingą ūkinio naudojimo pobūdį. Šių Č. Kudabos mokslinių nuostatų realizavimas neabejotinai būtų padidinęs kalvotų teritorijų žemės naudojimo efektyvumą, suteikęs aukštumų išsavinimo procesui, ypač ūkio teritoriniam specializavimui, objektyvesnį mokslinį pagrindą, aiškesnę diferencijavimo regioniniu kraštovarkos lygmeniu koncepciją.

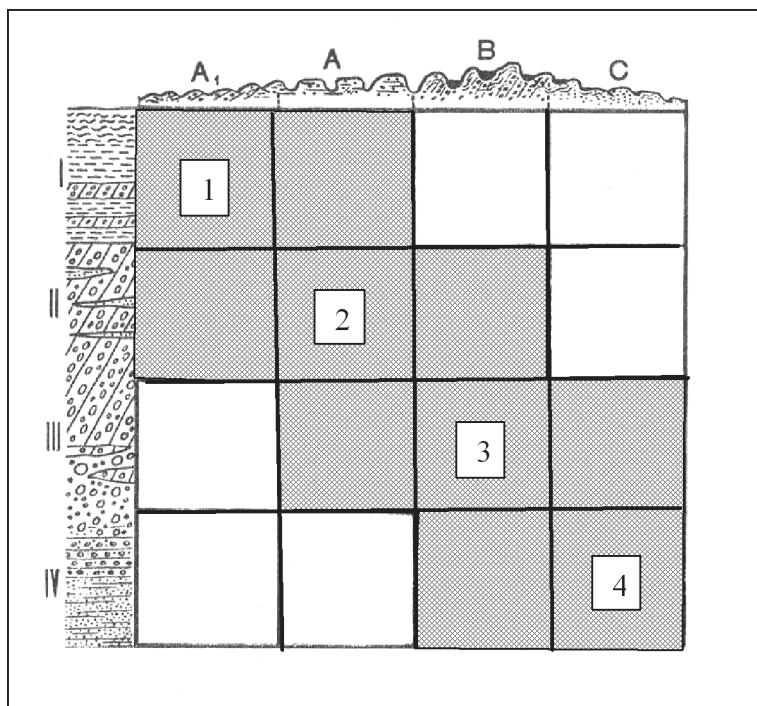

2 pav. Kraštovarkiniai morfologiniai ruožai centrinėje Baltijos aukštumų dalyje (Kudaba, 1973).

Fig. 2. Morphological belts for land management in the central part of the Baltic ridge (Kudaba, 1973).

Apskritai aštuntasis dešimtmetis buvo Č. Kudabos, kaip besiformuojančio kraštovarkininko, zenito metas (Kavaliauskas, 1996). Nuo ankstesnių mokslo populiarinimo lygmens minčių pereinama prie rimtų mokslinių apibendrinimų ir suformuluojama originali kraštovarkos teritorinio vieneto koncepcija. Plėtodamas savo kolegės profesoriaus A. Basalyko mintis apie gamtiškai determinuotą kraštovarką Č. Kudaba agrarinio kraštovaizdžio pavyzdžiu pasiūlo „žemėbūdžio“, kaip geomorfologiškai vienalytės žemėvaizdžio dalies, sąvoką (Kudaba, 1973, 1975a, 1975b), priskiriant skirtingiems jo tipams įvairias ūkinio naudojimo funkcijas (3 pav.).

Savo rekomenduojamą „žemėbūdį“ Profesorius traktuoja kaip mokslinį krašto tvarkymo pamatą stambaus mastelio agrarinių teritorijų planuose. Ši sąvoka tampa savotišku vėliau atsiradusios „ūkinių sklypų“ sąvokos, tam tikru mastu realizavusios ir Č. Kudabos „žemėbūdžio“ idėją, pirmtaku. Tai buvo savitas geomorfologinis indėlis į krašto tvarkymo metodologijos mokslinį formavimą, gamtiškai determinuotos kraštotvarkos modeliavimą. Savo aktualumo atraminės kraštotvarkinės ląstelės paieškos neprarado ir dabar, kada su privačia žemės nuosavybe į šalį grįžo smulkiasklypė žemėnauda, turinti realesnes prielaidas adaptuotis kraštovaizdžio gamtinės teritorinės mozaikos įvairovėje. Gaila, kad „žemėbūdžio“ koncepcija buvo tik labai trumpas Profesoriaus mokslinės veiklos fragmentas, prie kurio jis vėliau, deja, nebegrižo...

3 pav. Rekomenduojamas aukštumų žemių naudojimas (Kudaba, 1974b): 1 – intensyvus agrarinis, 2 – agrarinis, iš dalies specializuotas, 3 – agrarinis specializuotas (ganyklų, miškų, rekreacijos, rezervacijos), 4 – miškų, rekreacijos, rezervacijos, specializuotas agrarinis; A–C – kraštotvarkiniai aukštumų ruožai; I–IV – medžiaginės sudėties kompleksai.

Fig. 3. Recommended land-use of the uplands (Kudaba, 1974b): 1 – agrarian intensive, 2 – agrarian, partially specialised, 3 – agrarian specialised (pastures, forests, recreation and reservation), 4 – forests, recreation areas, reservation areas and specialised agrarian; A–C – upland belts for land management; I–IV – litological complexes.

2. Saugomų teritorijų kūrimas

Aktyvus gamtos tvarkybos planų svarstymas neišvengiamai pastūmėjo Č. Kudabą į saugotinių teritorijų paieškas, nes šiuolaikinis saugomų teritorijų tinklas XX a. septintame aštuntame dešimtmečiuose Lietuvoje dar tik pradėjo kurtis. Šiam procesui plėtotis buvo reikalinga aktyvi mokslo autoritetų nuomonė, ypač tokių plataus profilio geografų, koks buvo Profesorius, besidomintis tiek gamtos, tiek kultūros paveldu. Ši saugomų teritorijų kryptis organiškai tapo viena ryškiausių Č. Kudabos kraštotvarkinio palikimo dalių, bene daugiausiai realizuotu jo kraštotvarkinių pasiūlymų kompleksu.

Dar septinto dešimtmečio pabaigoje „Mūsų gamtos“ žurnale pasirodo aistringas Profesoriaus straipsnis „Šventagirės, tradicijos ir mes“ (Kudaba, 1968b), kuriuo prasidėjo ilga ir sunki kova už Lietuvos rezervatų bei nacionalinių parkų sistemos sukūrimą. Aišku, ne visose šioje publikacijose pasiūlytose vietovėse buvo įsteigtos būtent Profesoriaus rekomenduotos saugomos teritorijos, nes ir pats nacionalinio parko supratimas tuomet buvo dar gana mėgėjiškas, tačiau tai buvo pirmasis žingsnis, sukėlęs ištisą diskusiją šiuo tuometinei Lietuvos kraštotvarkai ypač svarbiu klausimu. Profesorius pirmasis pasiūlė Lietuvoje sukurti ištisą gamtinių rezervatų (Žuvinto, Čepkelių, Kamanų, Punios šilo, Gervėčių, Dūkštų ir Smalvų) bei nacionalinių parkų (Pajūrio, Ginučių, Anykščių šilelio, Raigardo, Karaimų) tinklą (Kudaba, 1968b, 1979) ir tai yra svarbus istorinis šalies kraštotvarkos raidos faktas. Vertindami šiuos Č. Kudabos siūlymus iš dabarties pozicijų matome, kad iš esmės visos Profesoriaus siūlytos vietovės tapo vienokiomis ar kitokiomis saugomomis teritorijomis arba jų dalimis, kas demonstruoja nepaprastą Č. Kudabos įžvalgumą ir puikų savo šalies gamtos vertybių žinojimą.

Svarbi buvo ir aktyvi Profesoriaus veikla, remianti konkrečių saugomų teritorijų organizavimą, jo pozicija ir autoritetas dažnai tapdavo lemiančiu veiksmu, padedančiu įveikti sovietinės biurokratinės mašinos bei technokratinės ideologijos priešinimąsi. Tai, kad Aukštaitijos nacionalinis parkas buvo sukurtas Ignalinos, o Žemaitijos – Platių apylinkėse, buvo tiesioginės agitacinės Profesoriaus veiklos, naujų saugomų teritorijų steigimo idėjos aktyvaus gynimo (Kudaba, 1977a) rezultatas. Profesorius visada paremdavo saugomų teritorijų planuotojus kritiniais momentais, kada kildavo grėsmė pačios idėjos realizavimui. Taip buvo kuriant Aukštaitijos nacionalinį (Kavaliauskas, Kudaba, 1971), Žemaitijos nacionalinį (Kudaba, 1979) ir Pavilnių regioninį parkus (Kavaliauskas, Kudaba, 1988), taip pat planuojant ar steigiant kai kurias kitas saugomas teritorijas (Kuršių nerijos nacionalinis, Trakų istorinis nacionalinis, Biržų regioninis parkai, Šeškinės ozo gamtos paminklas ir kt.).

Pagaliau tikrai neišmatuojamai didelis yra Č. Kudabos indėlis į mūsų šalies kraštovaizdžio, gamtos bei kultūros vertybių atradimą bei populiarinimą, turėjusius nemažą svarbą Lietuvos saugomų teritorijų tinklo plėtrai. Būtent Profesorius pirmasis moksliskai įrodė nemažos dalies dabartinių šalies saugomų teritorijų, unikalią kalvynų, slėnių, Vilnios kraštovaizdžio vertę – tai liudija jo mokslinės bei mokslo populiarinimo publikacijos, kurių Č. Kudabos bibliografijos rodyklėje (Česlovas Kudaba ..., 1998) priskaičiuojama ne vienas šimtas.

3. Pažintinio turizmo plėtojimas

Aštunto dešimtmečio antrojoje pusėje Č. Kudaba ima aktyviai domėtis dar viena kraštotvarkine problema – pažintinio turizmo plėtojimu Lietuvoje. Šioje srityje jo veiklos palikimą sudarytų tokios dalys: 1) kaimo „turizmo“ idėjos propaganda (1975–1980), 2) mokomųjų ir pažintinių takų sistemos koncepcijų formavimas (1976–1978) ir 3) knygų – pažintinio turizmo vadovų – parengimas ir publikavimas (1970–1993).

Tarsi atnaujindamas ir tęsdamas savo pirmuosius pamąstymus turizmo vystymo klausimais (Kudaba, 1966) Profesorius ima aktyviai propaguoti sodybų, esančių gražiose vietose bei palei kelius, taikymą turizmo plėtrai, agituoja už privačių (socializmo sąlygomis!) nakvynės namų kūrimą jose, manydamas, kad tai būtų naudinga tiek sodybų šeiminkams, tiek visuomenei. Kartu tai galėtų būti tarsi gelbėjimo ratas daugeliui sovietinės melioracijos pasmerktų nukelti kaimo sodybų, todėl šios profesoriaus mintys įgavo ir tam tikrą politinę prasmę, kurias realizavus taptų įmanoma optimizuoti tuometinės agrarinių teritorijų kraštotvarkos tendencijas.

Č. Kudaba pirmasis iškelia Babrungo mokomojo gamtos tako idėją (Kudaba, 1977c) ir inspiruoja jo projektavimą Vilniaus universiteto Kraštotvarkos grupėje, kur parengtas projektas,

nors ir nebuvo realizuotas, tapo tokio tipo objektų planavimo metodologijos etalonu. Visapuses žinias apie Žemaitiją ir jos kraštovaizdžio vertybes jis pirmą kartą savotiškai apibendrina pasiūlydamas joje įrengti žiedinių pažintinių trasų sistemą – žydrąją (Palanga–Kretinga–Darbėnai–Šventoji–Palanga), raudonąją (Palanga–Kartena–Salantai–Skuodas–Palanga), žaliają (Palanga–Gargždai–Plungė–Plateliai–Seda–Skuodas–Palanga), geltonąją (Palanga–Ventė–Šilutė–Šilalė–Varniai–Telšiai–Mažeikiai–Skuodas–Palanga) ir rudąją (Palanga–Šilutė–Skaudvilė–Tytuvėnai–Kuršėnai–Mažeikiai–Skuodas–Palanga) kelius. Pasiūlyti pažintinio turizmo maršrutai, Profesorius manymu, turėjo teikti įvairias alternatyvias kontinentinės Žemaitijos pažinimo galimybes tam laikui, kai svarbiausiame mūsų pajūrio kurorte Palangoje nusistovi lietingi orai (Kudaba, 1977d). Tai buvo lyg ir savotiškas bandymas švelninti mūsų poilsio pajūryje sezoniškumo ir klimato užgaidų problemą, nukreipiant lankytojų srautą į kontinentą. Ši rekreacinės veiklos organizavimo problema, deja, nėra išspręsta ir iki šandien, tad Profesorius siūlymai tiesiogiai jungti poilsį pajūryje su turizmu Žemaitijoje nepraranda savo aktualumo iki šiol.

Č. Kudabą ypač išgarsino jo pažintinės knygos, skirtos Nemunui, Neriai, mažiesiems upeliams, Žemaitijai ir Aukštaitijai. Tai mūsų pažintinės turistinės literatūros etalonai, savotiškas jos aukso fondas. Šias knygas (Kudaba, 1970, 1972, 1977f, 1985a, 1988a, 1993) neabejotinai tenka vertinti kaip neprilygstamus pažintinio turizmo vadovus po mūsų šalies kalvotuosius regionus bei upių slėnius. Tačiau, be šių fundamentalių darbų, laikotarpiu nuo 1963 iki 1996 metų (Česlovas..., 1998) Profesorius aprašė ir paskelbė šalies periodinėje spaudoje daug įvairių konkrečių kelionių maršrutų, atskleidžiančių Lietuvos kraštovaizdžio grožį, gamtos bei kultūros vertybes. Visa ši literatūra formavo ne tik mūsų pažintinio turizmo vystymo tradicijas, bet ir įtakojo tuomet itin sparčiai besivystantį šalies rekreacinį planavimą, kur nemaža dalis Profesoriaus siūlymų buvo tiesiogiai realizuota.

4. Ekologinės sąmonės ugdymas

Profesorius Č. Kudaba ne tik mokė kitus, bet ir pats buvo gyva, aktyvi, nuolat besivystanti asmenybė, pergyvenusi gana skirtingus saviraiškos etapus. Nenuostabu, kad plačiai dalyvaudamas visuomeninėje veikloje, užimdamas įvairias pareigas jis buvo vienas garsiausių mūsų tautos ekologinės sąmonės ugdytojų tame prieštaringame sovietmečio laikotarpyje, kuriame netgi ir jis pats neišvengė tam tikrų svyravimų.

Apskritai ekologinė sąmonė – tai tarsi savotiška kraštovarkos dvasia, nuo kurios stiprybės didele dalimi priklauso tiek planavimo sprendinių kompleksiskumas bei patikimumas, tiek, kalbant šių dienų kalba, – subalansuotas šalies teritorijos vystymas. Gausiomis publikacijomis ir pasisakymais Č. Kudaba tiesiogiai ar netiesiogiai kreipė Lietuvos visuomenę ekologinio sąmonėjimo link. Straipsnio apimtis neleidžia detaliam išanalizuoti šios įtakos, nes tai atskira sudėtinga tema, tačiau kai kuriuos apibendrinimus tiktų pateikti.

Straipsnio autoriaus nuomone, Č. Kudaba ženkliai prisidėjo prie principinės ekologinei sąmonei problemos – Žmogaus ir Gamtos sąveikos – sprendinio paieškų. Šiuo aspektu Profesoriaus programiniuose straipsniuose, paskelbtuose tuometiniame svarbiausiame oficioze „Komunisto“ žurnale (Kudaba, 1974a, 1978), drąsiai ir ryžtingai formuluojama gamtotvarkos koncepcija, kurios svarbiausios nuostatos būtų šios:

- 1) žmogus yra gamtos turtų šeimininkas, tačiau valdyti gamtą galima tik remiantis gamtos dėsnų pažinimu;
- 2) kraštovaizdžio kaip objekto, absorbuojančio žmogaus ūkinės veiklos pasekmes, supratimas būtinas kiekvienam;
- 3) žalioji radikalizmas nėra optimalus kraštovarkos kelias, tam būtinas kompleksiškesnis integruotas požiūris;

4) kraštovaizdžio tvarkymas ir gamtosauga turi atsižvelgti į aplinkos įvairovę ir siekti ekologinės optimizacijos;

5) šiuolaikinėje visuomenėje būtina formuoti visuotinę gamtosauginę „klimatą“;

6) kraštovarkinės diskusijos turi remtis moksliniais argumentais ir praktine patirtimi;

7) kraštovarkos projektų knygos turi būti atverčiamos visuomenei.

Panašias ideologines nuostatas Profesorius plėtoja ir kituose aštuntame devintame dešimtmečiuose periodinėje spaudoje paskelbtuose straipsniuose (Kudaba, 1975d, 1977b, 1977e, 1984c, 1984d ir kt.) bei metodiniuose leidiniuose (Kudaba, 1984a, 1984b; Gajauskaitė, Kudaba, Umbrasas, 1987). Ypač išskirtinas konceptualus straipsnis 1975 m. „Statyboje ir architektūroje“ (Kudaba, 1975c), skirtas šalies kraštovaizdžio formavimo problemoms. Jame Č. Kudaba pabandė apibendrinti savo požiūrį į Lietuvos kraštovaizdžio ateitį išskirdamas visų trijų svarbiausių jo zonų – žaliosios (miškų), rudosios (agrarinės) ir pilkosios (urbanizuotos) – formavimo principus. Anot Profesoriaus, ateities kraštovaizdžio sudėties kriterijai yra subalansuoti gamtiniuose krašto pamatuose – paviršinėse uolienose, vandenyse ir žemės drėgmėje bei natūralioje augalijos dangoje. Vienas pirmųjų jis iškelia mūsų gyvenviečių architektūros regionavimo poreikį, propaguoja urbanizuotų teritorijų ekologinį optimizavimą želdiniais bei vandens telkiniais.

Ypatingą dėmesį Č. Kudaba skyrė vandenių, žemės drėgmės bei biotos formavimo ir santykio kraštovaizdyje klausimams, ir jais pats aktyviai diskutuodavo, pvz., dėl sausinamosios melioracijos bei želdinių vietos laukuose. Tačiau diskusijose Č. Kudaba nebuvo fanatiškai nusiteikusių gamtininkų šalininkas, bandė ieškoti racionalaus kompromiso tarp gamtosaugos ir ekonomikos poreikių, nedarė tragedijos dėl kiekvieno medžio ar krūmo. Ir tokia aiškiai išreikšta kompromisų ieškojimo kryptis visada sudaro tam tikrą pavojų nukrypti nuo kai kurių principinių nuostatų, prarasti privalomas „šventas“ pozicijas. Deja, neišvengė tam tikrų nelygumų ekologinės ideologijos baruose ir Č. Kudaba (Kavaliauskas, 1966). Aštunto dešimtmečio pabaigoje bei devinto pirmoje pusėje Profesorius kraštovarkiniuose samprotavimuose atsiranda savotiškų „duobių“ – perdėm idiliškų aplinkos vertinimų, nekritiško požiūrio į naująsias „socialistinio“ kaimo gyvenvietes bei laukus, tuometinių „pavyzdinių“ kolūkių vadovų – vietos „karaliukų“ – darbų draugiško šlovinimo (Kudaba, 1977a), pritariant toli gražu ne pačioms geriausioms tuometinėms krašto tvarkymo tendencijoms, pavyzdžiui, vienkiemių likvidavimui, laukų didinimui ar industrijos gigantų statybai.

Tačiau jau devinto dešimtmečio viduryje Č. Kudaba ryžtingai išsivaduoja iš minėto savotiško „prisitaikymo“ laikotarpio pinklių ir su visa savo energija grįžta darbuotis į pirmąsias aplinkosauginės kraštovarkos fronto gretas naujame bare – organizuojant kultūros paveldo apsaugą ir vadovaujant Lietuvos kultūros fondui. Tokį lūžį jo ekologinės sąmonės formuotojo pozicijoje žymi jo esė apie sąlyčio su tėviškės gamta ir praeitimi prasmę (Kudaba, 1985b) bei griežtas pasisakymas spaudoje (Kudaba, 1988b), ginant nuo partinės nomenklatūros išpuolių mūsų atgimimo ekologinės bangos „pirmąją kregždę“ – dokumentinį filmą „Duobė“. Šiai aistringai ekologiškai nuostatai Profesorius liko ištikimas iki pat mirties (Kudaba, 1990a, 1990b), netgi paskutinė jo esė „Artinimas vakaro“ (Kudaba, 1992) buvo kupina nerimo dėl besiklostančio naujojo lietuviško grobuoniškumo ir kosmopolitizmo, žeidžiančių mūsų aplinką bei Žmogaus ir Žemės santykius. Būtent pastarojoje Profesorius dar kartą pademonstravo savo nepaprastą įžvalgą, kada, dar nepraėjus atgautos nepriklausomybės euforijai, sugebėjo įžvelgti tą tyliai besiantinantį grėsmingą naujosios valdžios pagimdytą „ekologinių sutemų“ laiką, kuriame, deja, gyvename iki šiol. Jo priešmirtinis perspėjimas dėl naujosios grėsmės yra puikus racionalaus mokslinio apmąstymo ir kraštovarkinės intencijos pavyzdys.

Prisimintinas svarbus kraštovarkos istorijai faktas, kad Č. Kudaba buvo pirmasis, pasisakęs dėl būtinumo steigti lietuvišką geoprojektavimo institutą (Kudaba, 1967), skirtą

sujungti taikomiesiems aplinkos tyrimams bei kompleksiniam krašto planavimui. Išstisus du dešimtmečius ši idėja vienokia ar kitokia forma buvo kartojama kraštovarkos, rajoninio planavimo ar gamtosaugos institutų pavadinimais, bet, deja, taip ir liko nerealizuota praktikoje, kas smarkiai trukdė mūsų teritorijų planavimo sistemos optimizavimui. Rašė Profesorius ir apie kraštovaizdžio architekto bei geografo ekologo pareigų rajonų ir miestų savivaldybėse reikalingumą (Kudaba, 1975c), nes be to neįmanomas joks racionalus kraštovarkos programų vykdymas. Deja, ši idėja buvo realizuota labai ribotai, nes nei kraštovaizdžio architektai, nei juo labiau ekogeografai nebuvo ir nėra pageidaujami sparčiai besikerojančiose Lietuvos valdymo institucijose.

Apskritai Č. Kudaba, nors ir nebūdamas profesionaliu teritorijų planuotoju, sugebėjo nuveikti milžinišką darbą tiek pačios mūsų kraštovarkos ideologijos, tiek šalies kraštovaizdžio naudojimo bei apsaugos optimizavimo srityje, todėl jam pelnytai priklauso Lietuvos kraštovarkos klasiko vardas. Mums paliktą Profesoriaus kraštovarkos *credo* geriausiai galima išreikšti jo paties žodžiais (Kudaba, 1975c, p.19):

Mūsų tėviškės kraštovaizdis turtingas gamtiniu pamatu, paveldėtomis žmogaus kūrybinio jo formavimo tradicijomis. Jis vertingas visais požiūriais. Tokį, tik žymiai tobulesnį, jį turėsime ir ateityje, jeigu sieksime visomis išgalėmis ir visų pastangomis – ir tu, kas gyvena, ir kas numato tolesnę mūsų krašto perspektyvą. Tik šiuo atveju sulauksime, kad naujasis ateities kraštovaizdis atitiks ekologinius ir gamybinius tikslus, išlaikys gamtinį bei tradicinį ypatingumą. Mūsų dabartis ir ateitis verta tik tokio, visapusiškai tobulo, kraštovaizdžio.

Išvados

1. Profesoriaus Č. Kudabos kraštovarkos palikimą sudaro jo veikla ir publikacijos, kurias pagal tematiką galima skirti į 4 grupes: 1) gamtonaudos tobulinimas, 2) saugomų teritorijų kūrimas, 3) pažintinio turizmo plėtojimas ir 4) ekologinės sąmonės ugdymas.

2. Č. Kudabos indėlį į gamtonaudos racionalizavimo metodologiją sudaro jo darbai kraštovarkos tematika, skirti: 1) Šventosios upės vandens nuotėkio reguliavimui (1965–1968), 2) Baltijos ežeringųjų aukštumų diferencijuotam naudojimui (1973–1975) ir *žemėbūdzio* koncepcijos pagrindimui (1975–1978).

3. Saugomų teritorijų kūrimo kryptis (1968–1990) organiškai tapo viena ryškiausių Č. Kudabos kraštovarkinio palikimo dalių, bene daugiausiai realizuotu jo kraštovarkos srities siūlymų kompleksu. Pažymėtini Profesoriaus siūlymai dėl saugomų teritorijų sistemos formavimo, aktyvi parama steigiant naujas saugomas teritorijas bei mūsų šalies kraštovaizdžio, gamtos bei kultūros vertybių populiarinimas.

4. Pažintinio turizmo plėtojimo aspektu Č. Kudabos veiklos palikimą sudaro tokios dalys: 1) kaimo „turizmo“ idėjos propagavimas (1975–1980), 2) mokomųjų ir pažintinių takų sistemos koncepcijų formavimas (1976–1978) ir 3) knygų – pažintinio turizmo vadovų – parengimas ir publikavimas (1970–1993).

5. Gausiomis publikacijomis ir pasisakymais Č. Kudaba tiesiogiai ar netiesiogiai kreipė Lietuvos visuomenę ekologinio sąmonėjimo link ir, suformuluodamas originalią gamtotvarkos koncepciją, ženkliai prisidėjo prie principinės ekologinei sąmonei problemos – Žmogaus ir Gamtos sąveikos – sprendinio paieškų.

6. Č. Kudaba, nors ir nebūdamas profesionaliu teritorijų planuotoju, sugebėjo nuveikti milžinišką darbą tiek pačios mūsų kraštovarkos ideologijos, tiek šalies kraštovaizdžio naudojimo bei apsaugos optimizavimo srityje, todėl jam pelnytai priklauso Lietuvos kraštovarkos klasiko vardas.

Literatūra

- Česlovas Kudaba:** Bibliografinė rodyklė (1998). V. Brazaitienė (sud.), Vilnius.
- Gajauskaitė R., Kudaba Č., Umbrasas G.** (1987). Gamtosaugos idėjų raida ir dabarties uždaviniai. *Visuomenės ir gamtos santykių formavimas: Metodinė priemonė*, Vilnius, p. 5–15.
- Kavaliauskas P.** (1996). Kraštovarkos lankosna užklysdamas. *Profesorius Česlovas Kudaba*. R. Krupickas (sud.), Vilnius, p. 126–132.
- Kavaliauskas P., Kudaba Č.** (1971). Išsaugoti natūralią gamtą – išsaugoti pasaulį, *Literatūra ir menas*, Nr. 42, p. 8–9.
- Kavaliauskas P., Kudaba Č.** (1988) Pavilnių parkas: būti ar nebūti? *Tiesa*, Nr. 122, p. 4.
- Kudaba Č.** (1966). Kur statyti turistines bazines? *Mūsų gamta*, Nr. 4, p. 3–5.
- Kudaba Č.** (1967). Žalioji užnugaris, *Kalba Vilnius*, Nr. 43, p. 14.
- Kudaba Č.** (1968a). Vandens bus daugiau, *Mokslas ir technika*, Nr. 3, p. 14–17.
- Kudaba Č.** (1968b). Šventagiris, tradicijos ir mes, *Mūsų gamta*, Nr. 3, p. 3–4.
- Kudaba Č.** (1969). Pirmojo Lietuvos nacionalinio parko belaukiant, *Mūsų gamta*, Nr. 1, p. 4–7.
- Kudaba Č.** (1970). Kur Nemunas teka, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1972). Kalvotoji Žemaitija, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1973). Išsaugokime gamtos kompleksą ežeringose aukštumose, *Statyba ir architektūra*, Nr. 12, p. 10–11.
- Kudaba Č.** (1974a). Gamtosaugos problemos, *Komunistas*, Nr. 5, p. 56–61.
- Kudaba Č.** (1974b). Kraštovarka Aukštaičių kalvyne, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 6, p. 6–9.
- Kudaba Č.** (1975a). Agrarinio kraštovaizdžio tvarkymas. *Kraštovarka ir gamtos apsauga*, Vilnius, p. 19–23.
- Kudaba Č.** (1975b). Apie agrarinio kraštovaizdžio geografinį optimizavimą. *Kraštovarka ir gamtos apsauga*, Vilnius, p. 95–99.
- Kudaba Č.** (1975c). Mūsų ateitis verta visapusiškai tobulo kraštovaizdžio, *Statyba ir architektūra*, Nr. 9, p. 14–19.
- Kudaba Č.** (1975d). Kraštotyros nūdienos aktualijos, *Kultūros barai*, Nr. 9, p. 50–52.
- Kudaba Č.** (1977a). Nauji draustiniai Lietuvoje, *Mūsų gamta*, Nr. 1, p. 9–11.
- Kudaba Č.** (1977b). Gamtosaugai reikia kultūros ir mokslo, *Kultūros barai*, Nr. 7, p. 13–17.
- Kudaba Č.** (1977c). Aukso gyslos prie Babrungo, *Kultūros barai*, Nr. 12, p. 13–17.
- Kudaba Č.** (1977d). Kai Palangoje lyja, *Švyturys*, Nr. 12, p. 12–13.
- Kudaba Č.** (1977e). Gamtosauga – neatskiriama kultūros dalis, *Laikas ir įvykiai*, Nr. 23, p. 18–19.
- Kudaba Č.** (1977f). Upelių pakrantėmis, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1978). Žmogaus ir aplinkos sąveika: Gamtosaugos problemos, *Komunistas*, Nr. 11, p. 57–64.
- Kudaba Č.** (1979). Lietuvos draustiniai ir parkai, *Mūsų gamta*, Nr. 3, p. 4–6.
- Kudaba Č.** (1984a). Gamtos išteklių, jų panaudojimas ir apsauga (Negyvosios gamtos išteklių), Vilnius.
- Kudaba Č.** (1984b). Aktualūs gamtos apsaugos uždaviniai: Medžiaga lektoriui, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1984c). Nūdienos ekologinės problemos. *Etika ir ekologija*, Vilnius, p. 27–38.
- Kudaba Č.** (1984d). Gamtosauginės minties raida, *Mūsų gamta*, Nr. 7, p. 6–7.
- Kudaba Č.** (1985a). Nerimi, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1985b). Prie gimtojo slenksčio, *Kultūros barai*, Nr. 3, p. 31–34.
- Kudaba Č.** (1988a). Kalvotoji Aukštaitija, Vilnius.
- Kudaba Č.** (1988b). Abejingumo duobė, *Kinas*, Nr. 4, p. 9, 30.
- Kudaba Č.** (1990a). Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai. *Lietuvos kultūros kongresas*, Vilnius, p. 38–42.
- Kudaba Č.** (1990b). Lietuvos kraštovaizdis, *Ūkininkas*, Nr. 7, p. 5–8.
- Kudaba Č.** (1992). Artinimas vakaro, *Nauja vaga*, Nr. 84, p. 2–3.
- Kudaba Č.** (1993). Septyni keliai iš Varnių, Kaunas.
- Rinkūnas L.** (1968). Šventoji, Utena, ežerai, *Mokslas ir technika*, Nr. 7, p. 14–16.

Paulius Kavaliauskas
Vilnius University

Professor Česlovas Kudaba's contribution to Lithuanian land management

Summary

Professor Č. Kudaba has a great influence on the development Lithuanian land management methodology and practice. His contribution to this sphere of activity can be divided into 4 groups: 1) nature-use optimization, 2) creation of protected areas, 3) development of cognitive tourism and 4) nurture of the ecological consciousness.

As to nature-use optimization Č. Kudaba had made recommendations: a) for the regulation of Šventoji River water outflow (1965–1968), b) for differentiation of land-use system in the Baltic uplands (1973–1975) and c) creation of scientific concept of *žemėbūdis* (groundscape) as a geomorphologically defined basic territorial unit for land management on the local scale (1975–1978).

Working on protected areas was one of the Professor's favourable activities in the time span between 1968 and 1990. He then put into practice most of his land management intentions. Recommendations worked out by Č. Kudaba in the sphere of creating the Lithuanian system of protected areas, as well as concrete contribution to the search of the new natural and cultural values or establishment of different protected areas (especially national parks) are of greatest professional significance. Professor's experience as that of a planner is of great help in all critical cases in the process of realization of the documents of conservation planning.

The cognitive tourism was a very important part of Č. Kudaba's activity. His heritage in this sphere is represented by the following results: a) promotion of the idea of country tourism (1975–1980), b) forming the concept of cognitive routes and training paths (1976–1978) and preparing the book guides for cognitive tourism in the main highland areas and valleys of Lithuania (1970–1993). He was the first, who promoted the concept of training path in Lithuania and his books were the excellent examples of special cognitive tourist publications not only in Lithuania, but even on the European scale.

Formation of the ecological consciousness of Lithuanian society (a very complicated process in the Soviet period) was the last wide sphere of Professor's activity for land management. A lot of publications by Č. Kudaba on ecologisation of relations between Man and Nature, promotion of nature and culture conservation ideas and his social position were the very important factors for developing the ecological thinking and strengthening its position on scientific and institutional levels in Lithuania.

In spite of not being a professional land-use planner, professor Č. Kudaba's contribution to the ideology and practice of land-use and landscape conservation is enormous and he deservedly is called a classic of Lithuanian land management.